

ВІДГУК

офіційного опонента,

доктора філологічних наук, старшого наукового співробітника,
в.о. завідувача відділу соціальної антропології

Інституту народознавства НАН України

Оксани КУЗЬМЕНКО

на дисертацію Назарія СЛОБОДЯНА

«РЕЦЕПЦІЯ НІМЕЧЧИНИ

В УСНИХ АВТОБІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВАХ УКРАЇНЦІВ»

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

зі спеціальності 035 Філологія галузі знань 03 Гуманітарні науки

(Тернопільський національний педагогічний університет

імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2024)

Актуальність теми дослідження

Актуальність дисертації Назарія Слободяна, яка представлена на розгляд та захист, зумовлена самими обставинами суспільно-політичного та культурного життя країни, в якій виконано дослідження. Ми перебуваємо в епіцентрі значимих світових подій, які зумовлені російсько-українською війною. Ця екзистенційна напруга міжнародного протистояння формує нові моделі історичної пам'яті українців, в яких світоглядний та культурно-антропологічний вимір набувають особливої ваги для самопізнання та розуміння власної позитивної ідентичності.

Обрана тема і ракурс даного дослідження – вивчення міжнародних контактів та національної свідомості крізь призму конструювання «колективних уявлень про образ чужої землі та людей, які її населяють» (с. 2) – без сумніву, є дуже вдалим та актуальним у час домінування культури глобальних трансформацій і невизначеності.

Не можемо не погодитися із дисертантом у його вихідній тезі, що «усна народна творчість слугує засобом гармонізації міжособистісних стосунків не тільки в масштабах певної групи, соціуму, але і є чутливим інструментом для розуміння життя народу в контексті міжнародних взаємин» (с. 16). Думка визначає актуальність розуміння *життєвих історій* (life stories) та *історій особистого досвіду* (personal experience stories) як «живої культури» фольклору. Адже сьогодні усна наративна традиція набуває універсальності щодо опису народного способу буття та (з)розуміння (ip)реальності світу.

Усні автобіографічні наративи – це одна із ключових форм сучасного конструювання соціокультурного простору та фольклорних ситуацій, коли при діалогічній розмові пара «оповідач – слухач» виявляють не тільки життєвий екзистенційний досвід, але також свої культурні компетенції й «фонові» знання. Дослідивши окремий великий тематичний пласт усних наративів, які описують Німеччину та німецький етнос, Назар Слободян вдало окреслив чіткі рамки цілісної наративної системи у її генетичних, типологічних, естетичних зв'язках з фольклорною оповідною традицією українців.

Широкий засяг зарубіжної та української теоретико-методологічної літератури, зокрема праць структуралістів, наратологів, фольклористів, культурологів, соціолінгвістів (К. Леві-Строс, Дж. Принс, Ж. Женетт, Й. Брокмейєр, В. Шмід, Р. Францозі, М. Кюкельгауз, А. Дандес, Р. Барт, Д. Симонідес, С. Мишанич, Р. Кирчіва, О. Бріцина, І. Павленко, О. Лабашук та ін.), дозволив вивести роботу на достойний міждисциплінарний рівень дослідження актуальних проблем: кореляції повсякденної комунікації та художнього перформенсу, інтеграції колективного та приватного досвідів у прозовому тексті, усної нарації та схеми її репрезентації. Відзначимо, що у цьому широкому спектрі теоретичних векторів дисертант вдало веде власну лінію. Н. Слободян гнучко синтезує традиційні фольклористичні методи (порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний) та вдало апробовує дослідницькі підходи, які застосовують до наративних текстів (метод аналізу наративних трансформацій та імагологічний підхід).

Оригінальність, а відтак актуальність концепції дослідника забезпечила повноту розкриття структурно-семантичних параметрів головного концепту – «німецький». У роботі його концептуальне поле досліджено через різностадіальні та різночасові стереотипні уявлення українців про Німеччину.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Суть дослідження викладено у трьох розділах роботи, які аргументовано на основі фахово опрацьованого першоджерельного матеріалу, який склали

транскрипти зі 161 структурованого наративного інтерв'ю, з яких 70 записані особисто. Найбільш суттєвими науковими результатами дисертаційної роботи вважаємо: міцне теоретично-методологічне підґрунтя, яке засвідчує добрий вишкіл, послідовну розгорнуту концепцію фольклористичного підходу до сучасного усного автобіографічного наративу, його складної архітекτονіки, семантики та прагматики, що у цілості увиразнює практичну цінність проведеного дослідження.

Практична цінність роботи та рекомендації щодо її подальшого використання

Варто відзначити теоретико-практичну значущість роботи. Вона містить обширний історіографічний матеріал щодо методики фіксації, етапів аналізу та типів інтерпретаційних підходів до сучасних автобіографічних наративів про Німеччину та німецький народ. Дисертація, в якій охоплено дуже великий польовий матеріал, доказово пояснює різні рівні сприйняття сучасними українцями однієї з провідних західноєвропейських країн, її культури, звичаєвості та мови, стане необхідним інформаційним ресурсом для спеціалістів у галузі романо-германської філології. Дисертація може бути корисною також для усних істориків, етнологів, культурних антропологів, соціологів, психологів, культурологів.

Змістове наповнення дисертаційного дослідження

Робота містить вступ, три розділи з відповідними підрозділами, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел та два додатки.

У першому розділі, який розкриває історіографічний та методологічний аспекти дослідження усної народної прози про Німеччину, розглянуто низку сучасних дослідницьких стратегій наратологічних та структурних підходів. Зокрема автор критично оперує висновками з праць Девіда Германа, Ансгара Нюнінга, Кьоте Фрідемана, Матіаса Мартінеса, Вольфа Шміда, Марселя Кюкельгауза, В. Шютца, в яких докладно розглядається процес нарації та його результат у формі готової оповіді. Дисертант дуже фахово підійшов до

аргументації опрацювання єдиного дефінітивного поля для терміну «наратив», який все більше застосовується у фольклористичних дослідженнях. Це дало можливість перейти до підрозділу, в якому на основі відомостей з історії фіксації та досліджень фольклорного матеріалу про Німеччину, Назар Слободян вдало визначає дослідницьку лакуну у вивченні історій «про пережите», а саме: концептуальний погляд на те, «як зображена Німеччина» з точки зору сучасного оповідача, у призмі його відчуттів та страждань (с. 57).

Насиченість розділу критичними міркуваннями, увага до різних дискурсивних полів у темі формування стереотипу німця у радянський час, зокрема у період Другої світової війни (на основі матеріалів Ф. Колесси, М. Стельмаха, О. Кузьменко, Г. Грінченко та ін.) пропонує згущений інформативно текст, де просторова опозиція «Німеччина – Україна» є центральною у фольклорній картині світу середини ХХ ст., що як «постпам'ять» рефлектує на сучасну оповідну традицію. Підрозділ, де подано графічні шкали аналізу гендерної, вікової інтенційної характеристик респондентів, відображає комплексний підхід до методики фіксації джерельного матеріалу та ширше – соціокультурне осмислення об'єкту дослідження.

Другий розділ представляє аналіз структурних особливостей усних автобіографічних наративів. Сильно стороною цієї частини роботи є висвітлення парадигматичної структури оповідей, представлення шляхів формування та термінологічного окреслення «подієвого ряду усного наративу» (с. 86) та розгляд ступенів подієвості. Серед найбільш продуктивних й новаторських частин виділимо підрозділ про формування фабули усного наративу, на основі яких дисертант виділив структурні формули маркованого простору як «тут» - «там» («там усе не так», «там набагато краще», «там усі усміхнені»). Фаховий філологічний аналіз повторюваних мовленнєвих кліше відображає розуміння дисертантом природи фольклорного слова, в якому його «внутрішня форма» рефлектує досвід протилежностей як міфологічний простір, у контексті міфологеми «раю» та «перевернутого» світу.

Читаючи аторефлексивні міркування про очікуваний зміст наративів, де представлено образ «німця», переконуємося у тому, що дослідник знає і розуміє комунікативний контекст формування, розгортання та презентації оповідання, історичний і суспільний підклад текстів в меморатній конвенції.

Сильною стороною роботи є розгортання теоретичної чотирирівневої «Моделі організації розповідного твору» (за схемою В. Шміда). Кожну складову (подія, історія, нарація, презентація нарації) дослідник аргументовано представив через конкретні приклади, що відповідають одному з п'яти критеріїв ступеня подієвості. Він проводить аналіз різних темпів оповіді під час презентації нарації, враховуючи гендерні особливості. У цій частині Н. Слободян підсумовує, що «для жіночої оповіді характерною є детальність викладу певних епізодів розповіді, використання прийомів розтягнення і стиснення» (с. 111). Майстерним вважаємо мікроаналіз семантики образу «доброго німця». Дисертант досліджує різні генетичні рівні (фольклорний та фейковий) конструювання збірного образу солдата Вермахту, зокрема у фабулі «чудесного спасіння» (с. 96-97).

Розгортання цієї дослідницької лінії спостерігаємо у *третьому розділі*, де дещо обтяжлива теоретична рамка імагологічного підходу у концепції Д.-А. Пажо, Г. Дізеринка обрана дисертантом для обґрунтування власної схеми аналізу усних наративів з точки зору формування в них образу німця у параметрах «інший» - «чужий». Проведений аналіз образно-символічної парадигми оповідей, записаних головно на західних теренах, пропонує амбівалентний портрет «німця» з перевагою позитивної семантики у сучасних наративах про «типового німця». Оперування інструментарієм фольклористичного аналізу, застосованого до образу ідеального героя, дозволило авторові виділити провідні ознаки етностереотипу (скромні, дисципліновані, відповідальні, раціональні, працьовиті, помірковані, акуратні, чесні). Сюжетно-мотивний аналіз у роботі є наскрізним, що сприяло визначенню домінантних структурно-змістових вузлів, зокрема мотивем «допомоги» та «порятунку», мотиву «далекої землі» та фольклоризованого

образу Німеччини як «райського саду», який «є втіленням мрії про досконале суспільство» (с. 168).

До кожного розділу зроблено відповідні *структуровані висновки*, які логічно вписуються у загальні висновки дисертації. Вважаємо, що вони є прикладом органічного поєднання теоретичного й практично орієнтованого підходів до дослідження. Перспективність продовження вивчення теми зумовлена підсумковою тезою Н. Слободяна про стійкість деяких ціннісних орієнтирів з минулого століття, зокрема протилежних уявлень про німців: «з одного боку, це військові, які доброзичливо поводяться з українцями, добрі «бауери», у яких працюють українці, з іншого – це вороги, які завдають страждань цивільному населенню України» (с. 175).

Завершує роботу «Список використаних джерел», який містить 183 позиції (з них 39 іноземними мовами), що відображає глибоке занурення дисертанта в наукову літературу з досліджуваної проблеми. Оформлення списку використаних джерел відповідає вимогам чинного Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Додатки до дисертації склали: 1) авторська «Анкета-запитальник», яку варто застосовувати для інших подібних тематичних досліджень етностереотипів; 2) «Список інформантів», за яким квантативні характеристики респондентів можуть дати необхідну якісну оцінку середовища й соціального контексту побутування автобіографічних наративів, записаних у восьми областях України.

Повнота викладу матеріалу дисертації в наукових публікаціях

Наукові результати здобувача склали 11 публікацій у низці профільних наукових видань. З них три (3) статті – опубліковані у фахових виданнях, решта – 9 праць, у тому числі чотири (4) статті німецькою мовою – в інших наукових часописах, що засвідчує достатню апробацію усіх частин дисертації. Вони відображають основні наукові результати дисертаційної роботи. Публікації є одноосібними. Одержані результати є достовірними та відповідають вимогам

сучасної гуманітарної науки. Основні положення дисертант оприлюднив на 12 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Зауваження та дискусійні положення до змісту дисертації

Відзначаючи ґрунтовність, наукову добросовісність та цінність дисертаційного дослідження, вважаю за необхідне поставити кілька запитань, а також висловити окремі зауваження та побажання:

1. Оперуючи сучасним термінологічним інструментарієм та розумінням об'єму поняття «фольклор», фольклористи ставлять питання про змінні і незмінні ознаки сучасного фольклору та критерії визначення фольклорності текстів. У дисертації автор, аналізуючи розвідку В. Гнатюка, яка містила різножанові зразки народної творчості періоду Першої світової війни, зазначає, що «збирач не вважав за потрібне відбирати тільки справжні зразки фольклорного твору, а фіксував максимальну кількість почутого, включаючи й варіанти того самого твору» (с. 40). Таке формулювання викликає взаємопов'язані два запитання: *Чи коректно вживати вираз «справжні зразки фольклорного твору»? Чи естетизований підхід до фрагментованих текстів може вважатися критерієм для аналізу т. зв. «наративів розриву», які у специфічний спосіб вербалізують події підвищеної значущості чи емоційності?*

2. У підрозділі 1.2., в якому проаналізовано історіографію дослідження остарбайтерівської творчості дисертант дає дуже слушний коментар на основі аналізу змісту щоденника О. Воропая, який описує події масового затримання сільської молоді та вивезення її до Німеччини у час Третього Райху. Відзначимо спостереження про те, що «етнонім «німці» прирівнювався до слова «гироди», який є зміненою власною назвою «Ірод»» (с. 52). Відтак важливо глибше застановитися над діахронією стереотипних етнообразів та ампліфікацією семантики вертепного Ірода в позаобрядовий історичний контекст. *Як можна пояснити генезу цього образотворення? У чому полягає відмінність між стереотипними уявленнями українців про німців-нацистів з*

часу Другої світової війни та сьогодні, у контексті нового воєнного часу й інших взаємин між німецькими громадянами та українцями-біженцями?

3. Працюючи з темою етностереотипів, які торкаються аспектів вивчення етнічних культурних погранич, символічних топосів, необхідно враховувати усі аспекти історично зумовлених міжетнічних взаємин. Дисертант часто вдається до аналізу життя німців на українських землях під час Другої світової війни. Однак жодним чином не згадує про німецькі колонії, які з'явилися у Східній Галичині після поділу Польщі наприкінці XVIII ст. Достатньо чисельна німецька етнічна група сприяла формуванню оригінального полікультурного ландшафту у селах Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини. Родинні перекази про образ німця як вправного господаря-рільника, сформований на спогадах про взаємини українських селян з німцями, які тривали аж до 1939 року – це окрема тема, яку бажано було б простежити і включити до даного дослідження.

4. У питальнику є запитання «про приказки та прислів'я про німців та Німеччину», однак дисертант не згадує про такі твори у своєму дослідженні. Натомість у тексті роботи в ілюстративному матеріалі ми помітили очевидні алюзії до народних приказок. Зокрема фраза: «*ті німці не такі погані, як їх малювали*» (с. 131) є алюзією до популярної народної приказки про чорта, що є цікавим елементом перекодування архаїчної семантики (німець = (не) чорт). Тому виникає запитання: *чи паремій про німців є мало у сучасних автобіографічних нарративах, чи вони свідомо не потрапили в дослідницький окуляр?*

5. Наостанок просимо врахувати і виправити при подальшій роботі з текстом деякі огріхи, помічені у таких позиціях:

1) бібліографічний опис: на с. 33 - про збірник «Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині (тексти та розвідки)» (Київ, 2004), який упорядкували два автори: О. Бріцина та І. Головаха; на с. 47-48 - збірник Гелінади Грінченко «Невигадане: усні історії остарбайтерів» (Харків, 2004) р. подано як дві різні позиції; на с. 44 – помилка у даті публікації віденської

збірки Осипа Назарука «Слідами Українських Січових Стрільців» (замість 1916 вказано 1919) головного ініціатора записів у 1915 році усних фронткових оповідань який, проте, ніколи не був «професійним фольклористом» (оцінка на с. 173).

2) цитування транскриптів інтерв'ю: метафоричні вирази, на зразок «і потім йому *кров тила*» (на с. 90), слід подавати у лапках; числівники – не цифрою, а прописом (на с. 82, 96: «*Ну і розказувала баба, що 3-х німців поселили до неї...*»).

3) написання імен та прізвищ: на с. 75-76 ім'я Карла Вільгельма фон Сидова подано у скороченнях «К.В. Сидов» чи «К.Сидов».

Відсутність порушення академічної доброчесності

При рецензуванні дисертації не виявлено порушень академічної доброчесності (академічного плагіату, самоплагіату, фальсифікації) та текстових запозичень без вказівок на джерело. Загалом дисертація є належно виконаним науковим дослідженням. Викладені у ній ідеї та наукові положення автор опрацював та представив особисто.

Відповідність теми дисертації профілю спеціальності

Дисертація Слободяна Назарія Васильовича відповідає стандарту спеціальності 035 Філологія галузі знань 03 Гуманітарні науки.

Загальний висновок

Дисертаційне дослідження Слободяна Назарія Васильовича є самостійною, актуальною та новаторською за окресленою дослідницькою проблематикою роботою. Вона відповідає сучасним вимогам необхідного рівня методичного опрацювання емпіричного матеріалу, його концептуального осмислення, новизни та практичного значення. У роботі застосовано кілька методологічних підходів, що активно використовуються в сучасній європейській академічній науці. Результати дослідження достатньо

відображені в опублікованих працях. Це дає нам підстави ствердити, що дисертація «Рецепція Німеччини в усних автобіографічних наративах українців» відповідає «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, наказу МОН України «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» від 12.01.2017 р. № 40, а її автор **Назарій Васильович Слободян** заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія.

Офіційний опонент –

Доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник,
в. о. завідувача відділу соціальної антропології
Інституту народознавства НАН України

Оксана КУЗЬМЕНКО

